

НАЙМЕНУВАННЯ ТУЛУБА ТА ЙОГО ЧАСТИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ХІ-ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Меркулова О. В.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорізький національний університет
вул. Університетська, 66А, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-1554-102
gorytsvit1977@gmail.com*

Приходько І. М.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германської філології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
вул. Наукового містечка, 59, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-5106-2218
prykhodkoilona2018@gmail.com*

Ключові слова: *семантика, соматична лексика, сомонім, тулуб, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова.*

У статті здійснено опис семантики, етимології та словотвірної структури найменувань тулуба та його частин в історії української мови (до кінця першої третини ХХ століття). З'ясовано, що найменування цієї підгрупи належать до сомонімічної лексики й об'єднують найменування голови та її частин (лоб, ніс та його частини, рот, вухо та його частини), тулуба й шії (тулуб, живіт, пупок, промежина, зад і задня частина, плечі, спина, пах, груди) та кінцівок. Вибір хронологічних меж для дослідження – від праслов'янського періоду до першої третини ХХ століття – зумовлений насамперед тим, що до кінця згаданого періоду лексикографічна палітра української лінгвістики мала передусім національномовне опертя. Обстежений матеріал від праслов'янської мови до кінця 30-х років ХХ століття дає підстави говорити про те, що основні підгрупи найменувань тулуба та його частин почали формуватися саме в дописемний період (*tělo, *plъtь; *rojasъ; *červo, *puzo; *rоръ; *dura, *gоzъ/*gоza 'задня частина тіла нижче спини', *zadъ; *grōda, *lono, *rъrsъ /*rъrsi 'груди'; *xvostъ' та ін.). Частина праслов'янських сомонімів окремих груп не формувала (*bokъ, *čerslo 'поперек, пояс, стегна', *gubadlo 'рухомий орган'). У подальшому ці групи, зберігаючи давні назви (тіло, плоть, бік, пояс, чересла, хвіст, перси, груди тощо), поповнювалися новими лексемами (тулуб, поперек, поперечник, крижі, крижно, здух(о)вина 'підребер'я', пах, живіт, куприк, підхвістя, груднына, надчерев'я, причерев'я, середчерев'я, підчерев'я, зарамення, межирам'я, надрам'я, передпліччя, міжребрина, підребер'я / підребрів'я). Інколи в проаналізованих джерелах трапляються запозичення з інших – слов'янських (польські лексеми барк 'частина руки від плеча до ліктя' та межикрочча 'промежина') та неслов'янських (імовірно, угорське гелево 'товстий живіт') мов.

NAMES OF OF THE BODY AND ITS PARTS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (XI-FIRST THIRD OF XXTH CENTURY)

Merkulova O. V.

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
Universytetska str., 66A, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1554-102
gorytsvit1977@gmail.com*

Prykhodko I. M.

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of German Philology
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
Naukovogo mistechka str., 59, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5106-2218
prykhodkoilona2018@gmail.com*

Key words: *semantics, somatic vocabulary, somonym, a trunk, Proto-Slavic language, old Russian-Ukrainian language, Middle Ukrainian language, New Ukrainian language.*

The article deals with the description of the semantics, etymology and word-building structure of the naming of the trunk and its parts in the history of Ukrainian language (up to the first third of the XXth century). It was found out, that denominations of this sub-group belong to the somonymous vocabulary and include the naming of head and its parts (a forehead, a nose and its parts, a mouth, an ear and its parts), of the trunk and the neck (a trunk, a belly, a navel, a perineum, an ass and the back part, shoulders, a back, a groin, breast) and limbs. The choice of the chronological limits for the investigation – beginning with the Proto-Slavic period and up to the first third of the XXth century – was first of all caused by the fact, that up to the end of the mentioned period the lexicographic palette of the Ukrainian linguistics was mainly based on the national-language. The material under investigation beginning with the Proto-Slavic language and up to the end of the 30th years of the XXth century gives us conditions to speak about the fact, that the main sub-groups of denominations of the trunk and its parts started their formation within the preliterate period (*tělo, *rľьtь; *rojasь; *červo, *puzo; *pъrъ; *dupa, *gъzь/*gъza ‘the back part of the body below the back’, *zadь; *grъda, *lono, *pъrsь/*pъrsi ‘груди’; *xvostь and other). Part of the proto-slavic somonyms didn’t form separate groups (*bokь, *čerslo ‘lower back, waist, hips’, *gybadlo ‘moving organ’). In the future, these groups, preserving the ancient names (тіло, плоть, бік, пояс, чересла, хвіст, перси, груди etc.), were replenished with the new lexemes (тулуб, попереk, поперечник, крижі, крижно, здух(о)вина ‘підберев’я’, пах, живіт, куприк, підхвістя, груднына, надчерев’я, причерев’я, середчерев’я, підчерев’я, зарамення, межирам’я, надрам’я, передпліччя, міжребрина, підбереря / підберів’я). Sometimes in the analysed texts, there occur the borrowings from other Slavonic (Polish lexemes барк ‘a part of the hand from the shoulder to the elbow’ and межикрочча ‘perineum’) and Non-Slavonic (probably Hungarian гелево ‘товстий живіт’) languages.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Інтерес науковців до історико-лексикологічних досліджень є предметом постійної уваги лінгвістів, і особливе місце з-по-

між об’єктів мовознавчих студій у цій царині посідають назви частин тіла як людини, так і тварини.

За класифікацією соматичної лексики, яку свого часу запропонував О.Кочеваткін і котру ми

використовуємо як базову (див. наші попередні статті [Приходько 2016, с. 203–212; Приходько 2019, с. 88–91; Приходько 2020, с. 115–123; Приходько 2020, с. 206–217; Меркулова, Приходько 2022, с. 32–40; Меркулова, Приходько 2022, с. 110–119; Меркулова, Приходько 2022, с. 28–32]), назви тулуба та його частин належать до сомонімічних найменувань, а терміном «сомонім» об'єднані назви, що є загальносистемними й позначають частини та ділянки тіла людини [див. Кочеваткин 2001, с. 6–7]. Відповідно, послідовне вживання термінолексми «сомонім» як узагальнювальної назви для позначення всієї системи соматичної лексики [див. Рябчикова 2008, с. 3; Персидская 2018, с. 14 і далі] є, на нашу думку, некоректним.

Слідом за О.Кочеваткіним [див. Кочеваткин 2001, с. 6–7], до назв цієї великої групи зараховуємо: найменування голови та її частин (лоб, ніс та його частини, рот, вухо та його частини), тулуба й шиї (тулуб, живіт, пупок, промежина, зад і задня частина, плечі, спина, пах, груди) та кінцівок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі підгрупи сомонімічної лексики (назви кінцівок, голови, шиї та її частин) ми вже розглядали в попередніх публікаціях [Меркулова, Приходько 2022, с. 32–40; Меркулова, Приходько 2022, с. 110–119; Меркулова, Приходько 2022, с. 28–32]. Однак дотепер лишається поза увагою комплексне дослідження назв самого тулуба та його частин в українській мові від праслов'янської доби до першої третини ХХ століття.

Вибір хронологічних меж для дослідження – від праслов'янського періоду до першої третини ХХ століття – зумовлений насамперед тим, що до кінця згаданого періоду лексикографічна палітра української лінгвістики мала передусім національномовне опертя, коли «з-поміж наукових термінів перевага надавалася українським відповідникам і до більшості іншомовних слів добирали українські слова» [див. Приходько 2021, с. 31; Кочан 2011, с. 161].

Метою пропонованої статті є докладний лексико-семантичний та словотвірний аналіз найменувань тулуба людини і тварини та його частин в історії української мови (до кінця першої третини ХХ століття). Реалізація поставленої мети передбачає опис семантики, етимології та словотвірної структури досліджуваної групи лексики.

Розглядана група соматизмів **у праслов'янську добу** репрезентована чи не найбільшою кількістю утворень із-поміж усього масиву реконструйованих назв частин тіла.

На позначення тулуба та його частин давні слов'яни використовували такі утворення: етимологічно «темне» праслов'янське **tělo* (ЕСУМ V 579) науковці зіставляють із лтс. *tēls, tēle* 'образ,

тінь, статуя', *teluot* 'надавати форми' (Skok III 468–469); **plъty* (ЕСУМ IV 454) 'тіло, шкіра', споріднене з лит. *plutà* 'кірка, кора', лтс. *pluta* 'тіло, плоть, шкіра', *plutas* (мн.) 'гола (ніжна) шкіра, шкіра з голови'; **br'uxo, *br'uxъ* (ЕССЯ III 33–34) 'живіт', спор. з д.-ірл. *brū* 'живіт' та і.-є. *bhreui* 'набухати'; **pojasъ* (ЕСУМ IV 549), похідне від **pojasati* 'оперізувати; оперезати'; **puzo* (IV 629) 'живіт', пов'язане, мабуть, із і.-є. **rōu-, pū-* 'дути, надуватися' [Куркина, 1971, с. 70]; **čelnъ* (ЕССЯ IV 44) 'частина тіла' від іє. основи **kei-* з синкретичною семою 'колотити, бити; рости' та суфіксального компонента **-пъ**.

На позначення **живота** у давніх слов'ян виступали поодинокі іменники, а саме: **červo* (ЕССЯ IV 82) 'черевна порожнина, живіт' дослідники лише на типологічному рівні виокремлюють суфіксальний елемент **-v-**, що продовжує іє. основу **(s)ker-* 'різати', 'шкіра' (див. ЕССЯ IV 83); імовірно, суфіксальне утворення **xъzъ* (VIII 153) 'живіт, пузо', пов'язане, на думку укладачів ЕССЯ, із чергуванням голосних із **хузати*, що, у свою чергу, виводиться з іє. **khūg(h)-* 'дути, надувати' [див. VIII 164].

Кілька лексем давні слов'яни використовували для називання **плеча**, а саме: **pletje* (**plet'e*) (ЕСУМ IV 441–442) 'плече', споріднене з ірл. *leithe* (< **pletjā*); **ramo, *ramę* (ЕСУМ V 22) 'плече', спор. з і.-є. **arā-mo* 'рука, суглоб'; **bъrkъ* (ЕССЯ III 128) 'плече, плечовий пояс; велике, махове перо на крилах і на хвості', можливо, пов'язане з **bъrkati* 'літати' (125–126).

Для найменування **задньої** частини тіла давні слов'яни використовували іменники **dupa* (ЕССЯ V 157) 'зад', пор. іє. *dheip(b)- / dhoip(b)-* 'глибокий; улоговина' та **gozъ/*goza/*guzъ* (VII 91) 'зад' – експресивне утворення, що продовжує іє. **gongъ-, *gougъ-* 'круглий' (див. докладніше: Там само, 92); **zadъ* (ЕСУМ II 222) від прийменника **za-* та суфікса **-дъ**. Пор. також конфіксальне **obzadъje* (XXXI 174) 'задня частина' (**ob zadъ*).

Для позначення **грудей** у давній Славії використовувалися такі утворення: **grōda / *gruda / *grōdъ / *grudъ* (ЕССЯ VII 146), **grōdъ* (VII 148) 'груди', у якому автори ЕССЯ вичленюють суфіксальний **-d-** та залишки назального інфікса **-n-** (див. докладніше: Там само 147); **lono* (XVI 32–35) 'груди, пазуха' від **log-sno*; **pъrsъ, *pъrsi* 'груди' (ЕСУМ IV 353) 'груди', спор. з лит. *pīršys* 'груди в коня'.

Для називання **хвоста** давні слов'яни послуговувалися іменниками **xobotъ* (VIII 46) 'хвіст' та **xvostъ* (VIII 133) 'хвіст'.

Інші назви: **ēdro / *ēdra* (VI 43–44) 'відвисла частина тіла; груди, пазуха', пор. іє. **oid-ro* 'гнійний опух, нарив'; **gъrbina* (VII 199) від **gъrbъ* 'спина'; **popъ* (ЕСУМ IV 634–635) 'кругла загли-

бина або випуклість на животі людини чи тварини’, пор. і.-є. **p(h)omr-/*pemp-* ‘набухати’.

Кілька назв частин тіла окремих семантичних груп не утворювали, наприклад: **bokъ* (II 170) ‘бік тіла’, етимологічно неясне; **čerslo* (IV 74) ‘поперек, пояс, стегна, пах, статеві органи; пере-нісся’ від іє. **kert-slo-m* < іє. **kert-* ‘різати’, але далі автори ЕССЯ у поясненні значення соматичного не йдуть, наводячи припущення інших дослідників про вивідність розгляданого слова від **čersъ* ‘через’ [Verneker I 148, цит. за ЕССЯ IV 74]; **gybadlo* (VII 216) ‘рухомий орган’ від **gybati*.

Найменування власне тулуба репрезентовані в писемних джерелах XI-першої третини XX століть здебільшого успадкованими з праслов’янської мови лексемами. Це передусім засвідчуваний із давньоруськоукраїнського періоду іменник **тіло**, наприклад: *крѣлокъ тѣльмъ* (к. XII-п. XIII Усп.сб. 18а/58), *тѣло* (XV ССУМ II 45, поч. XVII МагТимч II 407, 1759–1775 ЛО 22) та пізніший варіант *тіло* (1928 СПТ 140) ‘тіло людини чи тварини; корпус’, яке вже з першої половини XIX століття почало набувати інших конотацій, наприклад: *тіло* – *тѣло, плоть, вещество* (1840 Б-Н 352). Сему речовинності мають синоніми *плоть* і *туша*, причому в першому з наведених іменників речовинне значення могло розвинути пізніше, а саме: *плоть* (1156–1163 СДЯ VI 435) ‘тіло’, *плоть* – *тѣло, мясо* (1840 Б-Н 284); *туша, тушка* – *мясо цѣлой убитой скотины, туловище* (1840 Б-Н 359), мабуть, від іє. **teus-* ‘пустий, порожній’ (Черных II 274; огляд думок див. також ЕСУМ V 688). У термінологічних словниках натрапляємо на демінутив *тільце* (1928 СПТ 140).

За нашими даними, із першої половини XIX століття для називання тулуба починає використовуватися субстантив *тулубъ* (1840 Б-Н 358) ‘туловище’, *толуб* – *тулуб* (1898 Ум-Сп IV 128).

На позначення передньої або бокової (лівої чи правої) частини тулуба виступали праслов’янські субстантиви *бокъ* (1489 Тимч I 141) ‘бік’, *бокъ, букъ* (XVI СУМ XVI – п.п. XVII II 14) ‘бік’; *здуха, здуховина (издуховина – подребринна, бокъ* (1840 Б-Н 153), *здуховина* (1920 РУМедГалин 81), науковці вважають, що в основі цих утворень – слово колишньої -ū-основи **vъzduxu* (род. відм. **vъzduxve*) > **vъzduxva* [Білоусенко, Німчук, 2003, с. 131]; запозиченням із польської мови є рідковживане в однині похідне *барк* – частина тіла, що міститься вище плечей (1928 МРУС III 78) від *bark* ‘частина руки від плеча до ліктя; верхня частина хребта’ (ЕСУМ I 144), пор. фразеологізовану множинну форму: *сказав Улас і при тих словах кинувся на Івана, неначе звір, одним скоком і вхопив його за барки* (1888/1906 Н.-Лев X 59).

Упродовж майже всіх періодів розвитку української мови обстежені джерела засвідчу-

ють відомий іще з дописемної доби девербатив **пояс**, а саме: *и обнаживъ тѣло свое до пояса* (XII ЖФП 366/87), *нехай хорій сяде(т) по поясъ* (1759–1775 ЛО 55). На початку XX століття фіксуються синоніми до згаданої лексеми, наприклад: *поперк* (1918 ІвШум II 346); *поясница – крижі, поперек, глузди, крижевки* (1920 РУМедГалин 100). Щодо слова *крижі* (Там само, 1928 МРУС III 117), то утворилося воно на основі подібності до того, що названо мотивувальним словом (поперек за будовою схожий до хреста, див. докладніше п.п. 3.2.4 дисертації); пор. також суфіксальні варіанти: *крижевки* (1920 РУМедГалин 100) та *крижно* (1886 Ж I 379); іменник *поперек*, очевидно, відприслівникового походження. Деад’єктивом можемо вважати й синонім до іменника *поперек* – *поперечник* (1928 СПТ 103) від *поперечний*.

Для називання **поперека** в XI–XIII ст. використовували також давній іменник *чресла*, наприклад: *тѣнькъ въ чресла* (к. XII-п. XIII Усп.сб. 18а/58).

На позначення **хвоста** з давньокиївського періоду пам’ятки послідовно засвідчують праслов’янський субстантив *хвостъ* і його пізніші варіанти й похідні, а саме: *Перуна же повелѣ прива-зати къ коневи хвосту* (к. XII/бл. 1425 ЛП 44/102), *хвистъ, хвистикъ* (1840 Б-Н 375) ‘хвост’, *хвіст* (1928 СПТ 150), пор. субститутивну форму: *Нехай присяде фіст на лаві, не ворухит ся з хати* (1898 Гнатюк 40). Ділянку тіла, розташовану під хвостом, називав конфіксальний іменник *підхві-стя* (1928 СПТ 100).

Досить широкий спектр назв використовувався для іменування **грудей**. Передусім це успадковані з дописемного періоду субстантиви *перси (перс)* та *груді (грудь)*. Перший із названих іменників *перси* послідовно засвідчується і в давньоруськоукраїнських пам’ятках, і в подальші періоди розвитку української мови здебільшого у формі множини, а саме: *и снемъше доску с печи. и възложиша на персии ему* (к. XII/бл. 1425 ЛП 89зв/234–235) ‘грудну клітину’, *и снаста другу дѣску с печи и сѣдоста и вдавиша и рамяно. ако персемъ троскотати* (235), *На катаргъ, когда катаргъ впаде в нѣ(р)сы* (1759–1775 ЛО 29) ‘груди’, *перса, перси, перс* (Гр III 146).

Праслов’янська лексема *груді (грудь)* досить пізно (проаналізовані джерела XI–XIII століть його не фіксують) засвідчується у формі множини, за нашими даними, лише із середньоукраїнського періоду, наприклад: *А его служебника Андреика также з ручницы груді перепороли* (1561 ЛЗК 269). Однак і в новій українській мові простежуємо хитання в числі згаданого іменника, а саме: *Так нехай ёму груді забъе (каже побите)! Щоб ёму груді збило!* (1864 Номис 3721/192), *груді*

(1893 Ум-Сп I 167, Гр I 332), *грудь, груди* (1928 СПТ 27). З часом у вживанні цього субстантива закріплюється форма множини, пор. субстантивно-ад'єктивні терміносполуки: *Грудь – грудина, груди; г. впалая – западисті груди; открытая г. – відлонені груди* (1920 РУМедГалин 34).

Сему збірності мав іменник *груднина*, пор. : *Косынку нарошно згубыла, / Грудныну такь собі одкрыла, / Що всякого бь зь ума звела* (к.ХVІІІ Енеїда-1842 V 17).

У значенні 'груди' зрідка міг уживатися десубстантив *пазуха*, який від початку мав локативну семантику, але згодом у цій лексемі міг виформуватися соматичний змістовий компонент: **раздиха* (ЕСУМ IV 255) 'простір між грудьми й одежею, яка до них прилягає' > *пазоуха* (ХІІ–ХІІІ СДЯ VI 341) 'груди'. Утім, як свідчать мовні факти наступних періодів розвитку української мови, за словом *пазуха* закріпилося локативне значення.

Обстежені джерела фіксують у такій же, подвійній (соматичній та локативній), семантиці й праслов'янський субстантив *лоно* (ХІІ СДЯ IV 428), *лоно, лонє* (ХVІІ СУМ ХVІ – п.п.ХVІІ ХVІ 100) 'груди, пазуха'. Проте згодом він став уживатися як локатив. Сюди ж – і девербатив *сьсьць* (ХІ Ср III 422) 'груди; сосок', у якому згодом лишилася тільки значення 'зовнішня частина молочної залози ссавців і людини, що має форму заокругленого виступу'; а також семантичне утворення *кобилка* (1928 СПТ 26) 'гребінь груднини'.

Локативний відтінок у значенні мають похідні гнізда *пах-*, що позначають пазуху, тобто впадину між плечовим суглобом і грудною кліткою, а саме: *пах, паха, пахівка, паховина* (1886 Ж II 605–606), *пахва* (Там само; 1896 Ум-Сп III 67, Гр III 102), *пахвина* (Там само; 1920 РУМедГалин 81).

Ділянку тіла під грудьми позначав конфіксальний іменник *підгруддя* (1920 РУМедГалин 81).

Частину тіла людини і тварини, у якій розташовані органи шлунково-кишкового тракту, тобто *живіт*, називає постійно засвідчований у писемних джерелах ХІ – п.п.ХХ століть давній субстантив *чрево* (1073 Ср III 1536), *черево* (сер. ХVІ МагТимч II 478), *И взявши голову мижы ногы, нижь вь черево и засадив* (к.ХVІІІ Енеїда-1842 23), *черево* (1840 Б-Н 388, 1918 ІвШум I 32, 1920 РУМедГалин 44). Могли в термінологічні словники початку ХХ століття потрапляти й демінутиви, наприклад, *черевце* (1920 РУМедГалин 14, 1928 СПТ 11).

Вочевидь, пізнішим є власне іменник *живіт*, котрий як назва зовнішньої частини тіла засвідчується в пам'ятках із ХVІ століття, а саме: *животь* (СУМ 16–п.п.17 ХVІ 157), *Служи(т) ва(н)на, в коей сидя, потѣть и смароване живота розними олѣйкамы моцными* (1759–1775 ЛО 40), *живить* (1840 Б-Н 137) 'животь, брюхо', *живіт* (Гр I 481,

1920 РУМедГалин 44, 1928 СПТ 34); пор. суфіксальні похідні із семантикою демінутивності або пейоративності: *Нехай вам Бог здоровья прибавить в ручки, в ніжки и в животок тришки* (1864 Номис 4571 226), *животина* (Гр I 482). Інші найменування: *телево* (1920 РУМедГалин 44) 'товстий живіт', можливо, від угор. *gelyva* 'воло' (ЕСУМ I 492) тощо.

Успадковані з праслов'янської мови найменування *брюхо* та *пузо* в проаналізованих пам'ятках рідко фіксувалися з ХVІ століття й уживалися головню в розмовному мовленні, наприклад: *брюхо, брухо* (ХVІ СУМ ХVІ – п.п.ХVІІ II 82) 'живіт', *брухо* (Гр I 102); *пузо* (1840 Б-Н 306, 1893 Ум-Сп I 50, Гр III 498) 'великий живіт', пор. також демінутив *пузце* (Гр III 498). Сему локативності ('місце, у якому розташовані внутрішні органи') має відомий із праслов'янського періоду субстантив *лоно* (сер. ХVІІІ МагТимч I 408) 'живіт'. Праслов'янізмом є також іменник *калюх* та його варіант *келюх* (1886 Ж I 336) 'живіт'.

Успадкованими з праслов'янського періоду є також іменники *дойка* (1857–1859 ГоловМагСл 519), *дійка* (Гр I 390) 'сосок у корови' та *вим'я* (1928 СПТ 19).

Ділянки тіла, розташовані в безпосередній близькості від живота, називають такі здебільшого конфіксальні деривати: *надчерев'я* (1920 РУМедГалин 75, 1928 МРУС III 77), *причерев'я, середчерев'я* (1920 РУМедГалин 81), *підчерев'я* (1928 СПТ 99).

З ХІІІ століття регулярно фіксується давня лексема на позначення ділянки живота, а саме: *поупь* (1284 СДЯ IX 299), *пупь* – *середина живота у млекопитающих* (1840 Б-Н 306), *пуп* (1918 ІвШум II 384); у складі терміносполук – *пуп бубонцевої перетинки, пуп шкурочий* (1928 СПТ 112). Демінутиви: *пупокъ* (1759–1775 ЛО 40), *пупець* (1928 СПТ 112).

Для іменування *плеча та його частин* у всі періоди розвитку української мови фіксуються давньослов'янські утворення, наприклад: *плеще* (ХІ СДЯ VI 427), *плече* (1896 Ум-Сп III 43, Гр III 195, 1917 РУСТПГ III 26, 1928 СПТ 98), пор. також множинну форму *плечі* (1920 РУМедГалин 94); *рамо, рамье* (кін.ХVІ МагТимч II 266), *боль <...> вь костцъ ноги, ал(ь)бо вь раменю* (1759–1775 ЛО 69), *рамено, рам'я, рамо* (1920 РУМедГалин 94), *[біль] може доходити і до рамени по стороні запаленя* (1923 Дрималик 142), пор. також модифікат *раменце* (1920 РУМедГалин 94).

Частину тіла, розташовану біля плечей, називають головню конфіксальні деривати, а саме: *зарамення* (1920 РУМедГалин 48, 1928 МРУС III 50) 'частина спини біля плечей'; *межирам'я* (1920 РУМедГалин 69, 1926 Саб 172) 'міжпліччя'; *надрамено, плечко, прирамок* (1920 РУМедГа-

лин 76), *надрам'я* (94); *передрам'я*, *передра-
мення*, *підрам'я*, *підраменок* (101), *передпліччя*
(1928 СПТ 105).

Для називання задньої частини тіла людини чи тварини, розташованої нижче спини (хвоста), використовувалися передусім давні найменування, до яких могли приєднувалися суфікси: *задъ* (XVI СУМ XVI – п.п. XVII X 28) ‘сідниці’, *зад* (Гр II 32); *Дупа*, *задниця* (1902 ВерхрУгроРус 237), *гузиця* (1902 ВерхрУгроРус 237, 1918 ІвШум I 117), *Гузка* (у птиць) – *куприк* (1918 ІвШум 86, 1928 СПТ 150).

Інші найменування не сформували окремих лексико-семантичних груп: *спина* (1918 ІвШум II 444); *межреберье* – *міжребрина* (1920 РУМедГалин 69), *подреберье* – *підребрів'я* (96); *лобковина* (1920 РУМедГалин 81) ‘м'язи та жирові тканини й шкіра, що покривають лобкову кістку’; *Промежность* – *перемежжа*, *проміжжа*, *межник* (1920 РУМедГалин 105), *межина* (1920 РУМедГалин 105, 1925 Компендіум 4). Вочевидь, запозиченим із польських діалектів є субстантив *межикрочча* (там само 105) від *międzykrocze* ‘промежина’ (1901 SGP 480); *Підре-*

берря – з боків за лопатками, по лінії кінців ребер (1925 Компендіум 4).

Висновки. Обстежений матеріал від праслов'янської мови до кінця 30-х років ХХ століття дає підстави говорити про те, що основні підгрупи найменувань тулуба та його частин почали формуватися саме в дописемний період (**tělo*, **plъtь*, **pojaśь*, **červo*, **ruzo*, **dupa*, **gъzь*/**gъza*, **zadъ*, **grōda*, **lono*, **rъrsь* / **rъrsi* ‘груди’, **xvostъ*, **ppъrъ*, **bokъ*, **čerslo* та ін.). У подальшому ці групи, зберігаючи давні назви (*тіло*, *плоть*, *бік*, *пояс*, *чересла*, *хвіст*, *перси*, *груди* та ін.), поповнювалися новими лексемами (*туша*, *поперек*, *поперечник*, *крижі*, *здух(о)вина* ‘підребер'я’, *пах*, *живіт*, *куприк*, *крижно*, *поперечник*, *підхвістя*, *груднына*, *надчерев'я*, *причерев'я*, *середчерев'я*, *підчерев'я*, *зарамення*, *межирам'я*, *надрам'я*, *передпліччя*, *міжребрина*, *підребер'я* / *підребрів'я*). Інколи в проаналізованих джерелах трапляються запозичення з інших – слов'янських (польські лексеми *барк* ‘частина руки від плеча до ліктя’ та *межикрочча* ‘промежина’) та неслов'янських (*телево* ‘товстий живіт’, можливо, від угор. *gelyva* ‘воло’) мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс **-ина**). Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2003. 252 с.
2. Кочан І.М. Українські термінологічні словники 20-х років ХХ століття з позицій сьогодення. *Термінологічний вісник*. 2011. № 1. С. 161.
3. Куркина Л. В. К реконструкции этимологических связей основ с дифтонгом на -й. *Этимология*. 1971. Москва : Изд-во «Наука», 1973. С. 58–79.
4. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка : Учебное пособие. Саранск : Типография «Красный октябрь», 2001. 208 с.
5. Меркулова О. В., Приходько І. М. Назви кінцівок та їх частин в українській мові (ХІ – перша половина ХХ століть). *Мова. Література. Фольклор*. 2022. № 2. С. 32–40.
6. Меркулова О. В., Приходько І. М. Найменування голови та її частин в українській мові (ХІ – перша третина ХХ ст.). *Львівський філологічний часопис*. 2022. Вип. 12. С. 110–119.
7. Меркулова О. В., Приходько І. М. Найменування шиї та її частин в українській мові. *Актуальні проблеми функціонування мови і літератури в сучасному полікультурному суспільстві* : мат-ли VI Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя – Мелітополь, 13–14 жовтня 2022 р.). Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2022. С. 28–32.
8. Персидская А. С. Соматическая лексика селькупского языка: структурно-семантический и лингвокультурологический анализ : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Томск, 2018. 243 с.
9. Приходько І. М. Соматичні найменування в історії лексичної системи української мови : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Запоріжжя–Харків, 2020. 220 с.
10. Приходько І. Спланхтонімічна лексика української мови ХІ – першої половини ХХ століть. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжсвізівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 34. Том 4. С. 115–123.
11. Приходько І. М. Найменування на позначення скелета й кісток в українській мові ХІ – першої половини ХХ століття. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2020. №1. С. 206–217.
12. Приходько І. М. Сенсонімічні назви в українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2019. № 40. Т 1. С. 88–91.
13. Приходько І. М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2016. №1. С. 203–212.

14. Рябчикова З. С. Соматическая лексика хантыйского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Санкт-Петербург, 2008. 24 с.

REFERENCES

1. Bilousenko P. I., Nimchuk V. V. (2003) *Narysy z istoriyi ukrayins'koho slovotvorennya (sufiks -yna)* [Essays on the history of Ukrainian word-formation (suffix -yna)]. Zaporizhzhya–Yalta–Kyiv : TOV «LIPS» LTD. 252 p.
2. Kurkina L. V. (1973) *K rekonstruktsii etimologicheskikh svyazey osnov s diftongom na –ü* [On the reconstruction of etymological connections of stems with a diphthong ending with -ü]. *Etimologiya*. 1971 [Etymology. 1971]. Moskva : Izd-vo «Nauka», 1973. Pp. 58–79.
3. Kochan I. M. (2011). *Ukrayins'ki terminolohichni slovnyky 20-kh rokiv XX stolittya z pozytsiy s'ohodennya* [Ukrainian terminological dictionaries of the 20s of XX century from today's point of view]. *Terminology bulletin*. [Terminological journal] Nr. 1. Pp. 156–162. [in Ukrainian].
4. Kochevatkin A. M. (2001) *Somaticheskaja leksika erzijskogo yazyka* [Somatic vocabulary of the Erzya language] : Textbook. Saransk: Red October Printing House. 208 p. [In Russian].
5. Merkulova O. V., Pryhod'ko I. M. (2022) *Naymenuvannya golovy ta yiyi chastyn v ukrayins'koyi movi (XI – persha tretyna XX st.)* [Names of the head and its parts in the Ukrainian language (XI-first third of XX centuries)]. *Lvivskiy filologichnyy chasopys* [Lviv Philological Journal]. Vyp.12. Pp. 110–119. [In Ukrainian].
6. Merkulova O. V., Pryhod'ko I. M. (2022) *Naymenuvannya shyyi ta yiyi chastyn v ukrayins'koyi movi*. [Naming the neck and its parts in the Ukrainian language]. *Aktual'ni problemy funktsionuvannya movy i literatury v suchasnomu polikul'turnomu suspil'stvi : mat-ly VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Zaporizhzhya – Melitopol', 13–14 zhovtnya 2022 r.)* [Current problems of the functioning of language and literature in a modern multicultural society: materials of the VI International Scientific and Practical Conference (Zaporizhzhya – Melitopol, October 13–14, 2022)]. Melitopol' : Vydavnytstvo MDPU im. B. Khmel'nyts'koho. Pp. 28–32. [In Ukrainian].
7. Merkulova O. V., Pryhod'ko I. M. (2022) *Nazvy kintsivok ta yikh chastyn v ukrayins'koyi movi (XIX – persha tretyna XX st.)* [Names of limbs and their parts in the Ukrainian language (XI-first third of XX centuries)]. *Mova. Literatura. Folklor* [Language. Literature. Folklore]. № 2. Pp. 32–40. [In Ukrainian].
8. Persidskaya A. S. (2018) *Somaticheskaya leksika sel'kupskogo yazyka: strukturno-semanticheskyy i linegvokul'turologicheskyy analiz* [Somatic vocabulary of the Selkup language: structural-semantic and linguoculturological analysis] : diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.02. Tomsk. 243 p. [In Russian].
9. Pryhod'ko I. M. (2020) *Somatychni naymenuvannya v istoriyi leksychnoyi systemy ukrayins'koyi movy* [Somatic names in the history of the lexical system of the Ukrainian language] : diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Zaporizhzhia-Kharkiv. 220 p. [In Ukrainian].
10. Pryhod'ko I. M. (2020) *Splanhnonimichna leksyka ukrayinskoyi movy XI – pershoi polovyny XX stolit* [Splanchnonymic vocabulary in the Ukrainian language of the 11th – first half of the 20th centuries]. *Aktualni pytannya gumanitarnykh nauk: mizhvuzivskyy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drogobitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka* [Current issues of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University]. Drohobych : Vidavnicхий dym «Gelvetika». Vyp. 34. Tom 4. Pp. 115–123. [In Ukrainian].
11. Pryhod'ko I. M. (2019) *Sensonimichni nazvy v ukrayins'koyi movi* [Sensonymic names in the Ukrainian language]. *Naukoviy visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu. Filologiya* [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Philology]. № 40. T 1. Pp. 88–91. [In Ukrainian].
12. Pryhod'ko I. M. (2020) *Naymenuvannya na poznachennya skeleta y kistok v ukrayins'koyi movi XI – pershoi polovyny XX stolittya* [Names to denote the skeleton and bones in the Ukrainian language of the 11th – first half of the 20th century]. *Visnyk Zaporizkogo natsionalnogo universytetu. Filologichni nauky* [Bulletin of Zaporizhzhia National University. Philological sciences]. № 1. Pp. 206–217. [In Ukrainian].
13. Pryhod'ko I. M. (2016) *Somatychna leksyka: mezhi poniattia ta sproba klasyfikatsii* [Somatic vocabulary: the limits of the concept and an attempt of classification]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. Filolohichni nauky*. [Bulletin of Zaporizhzhia National University. Philological sciences]. № 1. P. 203–212. [In Ukrainian].
14. Ryabchikova Z. S. (2008). *Somaticheskaya leksika khantyjskogo yazyka* [Somatic vocabulary of the Khanty language] : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.02. Sankt-Peterburg. 24 p. [In Russian].

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.
- ВерхрУгроРус** Верхратський І. Знадоби для пізнання угроруских говорів (Конєць). Словарець. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1902. Вип. 45 (ч. 1). С. 225–280.
- Гнатюк 1902** Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. 1902. Кн. VI. Т. L. С. 1–67.
- ГоловМатСл** Головацкій Я. Ф. Матеріали для словаря малорусского нарѣчія. *Дзєндзелівський Й. О., Ганудель З., Головацкій Я. Ф. Словник української мови. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Т. 10. Пряшів, 1982. С. 311–612.
- Гр** Словарь української мови / збр. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
- Дрималик** Дрималик С. Порадник лікарський у всіх недугах людей. Скрантон, 1923. 288 с.
- Енеїда-1842** *Виргилієва Енеїда, на малоросійській языкъ переложєнная И. Котляревскимъ*. Харковъ, 1842. Ч. I–VI.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Ж** Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. Львів : Друкарня товариства ім. Т. Шевченка, 1886. Т. 1–2. 1117 с.
- ЖФП** Житиє прѣдбнаго оца нашего Феодосіа игоумєна печерьскаго. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. С. 71–135.
- ІвШум** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги»», 1918. 524 с.
- Компендіум** Компендіум з анатомії тварин. Для студентів Української Господарської Академії в Ч.С.Р. Уложив В. Королів-Старий. Подєбради. 1925. 21 с.
- ЛЗК** Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко та В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 736 с.
- ЛІ** Ипатъевская лѣтопись. Изданіє второе. *Полное собраніє русскихъ лѣтописей. Изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Коммисією. Томъ второй*. Санкт-Петербургъ : Типографія М. А. Александрова 1908.
- ЛО** Лѣкарства описана(нь)ніє, которимы бє(з) ме(ди)ка в дому всѣжъ поратоватисѣ моглєть. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / підгот до вид. В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 17–91.
- МатТимч** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : у 2-х книгах. Київ-Нью-Йорк : Преса України. Кн. 1–2.
- МРУС** Кисільов В. Ф. Медичний українсько-російський словник. Київ : НАН України, 2008. Вип. III. 172 с.
- Н.-Лєв.** Нечуй-Левицький І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. Київ : Наукова думка, 1965–1968.
- Номис** Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. 304 с.
- РУМедГалин** Російсько-український медичний словник : матеріали до української медичної термінології / ред. комісія: проф. О. В. Корчак-Чепурківський (голова) та ін. ; упоряд. д-р мед. М. А. Галин; Київський губернiальний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти. Київ, 1920. 144 с.
- РУСТПГ** Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Кобеляк, 1917. 40 с.
- Саб** Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. Київ : Час, 1926. 436 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1988–2008. Т. 1–7.
- СПТ** Полонський Х. Словник природничої термінології. (Проект). Київ : Держ. вид-во України, 1928. 262 с.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1843–1912. Т. 1–3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. Київ : Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ XVI–п.п.XVII** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2006. Вип. 1–17.

- Ум-Сп** Словарь російсько-український / уклад. М. Уманець і А. Спілка. Львів : НАН України, 1893–1898. Т. I–IV.
- УспСб** Успенский сборник XII–XIII вв. / изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Под. ред. С.И. Коткова. Москва : Наука, 1971.
- Черных** Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. Москва : Русский язык. Медиа, 2006–2007.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–40. Москва : Наука, 1974–2012.
- Berneker** Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch / 1: A – L. Heidelberg : Winter, 1908–1913. 760 S. URL : <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&l=ru&bandnummer=bsb00090019&pimage=0&v=2p&nav=>
- SGP** Słownik gwar polskich / ułożył Jan Karłowicz. T. 1–6. Krarow : Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900–1911.